

تاریخ اسلام (۲)

سیره و زندگانی ائمه علیهم السلام

(جلد اول)

از امام علی علیه السلام تا امام صادق علیه السلام

رمضان محمدی

محمد رضا هدایت پناه

رسول قلیچ

رحمت الله بانسی

حسین مرادی نسب

حسین حسینیان مقدم

پاییز ۱۳۹۸

تاریخ اسلام (۲): سیره و زندگانی ائمه (علیهم السلام) / مؤلفان: محمدی... [و دیگران] - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ دفتر تدوین متون درسی حوزه‌های علمیه، ۱۳۹۸.

ج. ۱: سیزده، ۳۰۶ ص. نمودار. _ (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۰۵: تاریخ اسلام؛ ۱۱۳)
ج. ۱: ISBN: 978-600-298-282-7
ج. ۲: 978-600-298-283-4

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیفا.
یادداشت: مؤلفان: محمدی، محمدرضا هدایت‌پناه، رسول قلیچ، رحمت‌الله بانیشی، حسین مرادی‌نسب، حسین حسینیان‌مقدم.

یادداشت: سیره و زندگانی ائمه (علیهم السلام).
کتابنامه؛ همچنین به صورت زیرنویس.
مندرجات: ج. ۱. از امام علی (علیه السلام) تا امام صادق (علیه السلام). - ج. ۲. از امام کاظم (علیه السلام) تا امام مهدی (علیه السلام).
عنوان دیگر: سیره و زندگانی ائمه (علیهم السلام).

۱. ائمه اثنا عشر -- سرگذشتنامه. ۲. Biography -- Imams (Shiites). ۳. اسلام -- تاریخ. ۴. Islam -- History.
الف. محمدی، رمضان، ۱۳۴۳ - ب. دفتر تدوین متون درسی حوزه‌های علمیه. ج. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. د. عنوان.
BP۳۶/۵
۲۹۷/۹۵

۵۷۹۷۴۵۸

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه
دفتر تدوین متون درسی حوزه‌های علمیه

تاریخ اسلام (۲): سیره و زندگانی ائمه (علیهم السلام) (جلد اول) از امام علی (علیه السلام) تا امام صادق (علیه السلام)
مؤلفان: رمضان محمدی، محمدرضا هدایت‌پناه، دکتر رسول قلیچ، رحمت‌الله بانیشی، حسین مرادی‌نسب، حسین حسینیان‌مقدم (اعضای هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

مجری: رمضان محمدی

ویراستاران: سعیدرضا علی‌عسکری با همکاری اسماعیل یارمحمدی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ناشر همکار: دفتر تدوین متون درسی حوزه‌های علمیه

پیگیری اجرایی: سیدروح‌الله مدنی

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۸

تعداد:

لیتوگرافی:

چاپ:

قیمت:

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش پژوهشگاه: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

قم: ابتدای بلوارامین، مدرسه معصومیه، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، دفتر تدوین متون درسی حوزه‌های علمیه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۹۱۰۹۷۰

قم: خ معلم، میدان روح‌الله (علیه السلام)، انتشارات مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه

سخن ناشران

حوزه‌های علمی شیعه، نگهبانان تراث جاوید معارف و علوم و پاسداران حریم شریعت و عقاید اسلامی‌اند. این رسالت خطیر، مسئولیت عالمان دین‌باور را در عرصه تعلیم و تربیت، دوچندان نموده است. دغدغه‌های همیشگی عالمان متعهد، نسبت به اصلاح و غنابخشی کمی و کیفی شیوه‌ها، متون و الگوهای آموزشی، در راستای بالندگی و پویایی و کارآمدی نظام آموزشی حوزه، بر ضرورت بازنگری و اصلاح و تدوین و ارائه متون نو و کارآمد تأکید دارد.

البته، از یک‌سو، منزلت و جایگاه متون درسی در حوزه‌ها و بهره‌مندی از تراث گران‌سنگ و ذخایر ارزشمند متون قوییم از صلحای سلف و وزانت و اعتبار مؤلفان آنها، ایجاب می‌کند که در بازسازی و اصلاح و تدوین متون درسی، اهتمام و دقت و تأمل خاص و شایسته به کار گرفته شود و از سوی دیگر، دگرگونی و تحول در گرایش‌ها، نیازها، انتظارات، شیوه‌ها و الگوهای تعلیم و تربیت، مسئولیت متولیان امر پرورش و آموزش و برنامه‌ریزی درسی را در حوزه افزون می‌سازد تا به صورت مستمر با آرایه‌بندی‌ها، الگوها و قالب‌های نو و با ارتقای محتوایی، به پیرایش و تدوین متون درسی، همت گمارند.

از این‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دفتر تدوین متون درسی حوزه‌های علمیه، براساس ضرورت‌ها و نیازهای یادشده، نسبت به تولید متون درسی، اقدام کرده و ده‌ها جلد کتاب درسی را طراحی، تدوین و منتشر ساخته و اولین اثر مشترک خود را به جامعه علمی و آموزشی کشور تقدیم می‌دارند و در این فرایند سعی داشته‌اند ضمن حفظ اصالت و غنای محتوایی گنجینه‌های ارزشمند برجای‌مانده از عالمان گذشته، با کاربرست فناوری آموزشی و رعایت اصول، معیارها و الگوهای جدید، متونی هماهنگ با اهداف و در چارچوب برنامه‌ها و سرفصل‌های مصوب و متناسب با سطح علمی و انتظارات فراگیران ارائه کنند.

اثر حاضر با عنوان «تاریخ اسلام (۲) سیره و زندگانی ائمه علیهم السلام جلد (۱) از امام علی علیه السلام تا امام صادق علیه السلام» دومین اثر مشترکی است که از طرف گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تهیه شده و با همکاری دفتر تدوین متون درسی حوزه‌های علمیه منتشر شده است. این کتاب به عنوان متن درسی برای طلاب سطح دو حوزه علمیه و دانشجویان رشته «تاریخ اسلام» و رشته‌های همگون با آن در مقطع کارشناسی ارشد تهیه شده است. امید آنکه دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند انتظار داریم با ارائه پیشنهادها، نقدها و دیدگاه‌های اصلاحی خود ما را در جهت اصلاح این کتاب و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه علمی یاری دهند.

در پایان لازم می‌دانیم از مجری محترم طرح، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و نیز از مؤلفان گرامی اثر، به ترتیب نام ائمه علیهم السلام حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی «امام علی علیه السلام»، حجت‌الاسلام والمسلمین محمدرضا هدایت‌پناه «امام حسن علیه السلام»، رسول قلیچ «امام حسین علیه السلام»، حجت‌الاسلام والمسلمین رحمت‌الله بانسی «امام سجاد علیه السلام»، حجت‌الاسلام والمسلمین حسین مرادی‌نسب «امام باقر علیه السلام» و حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین حسینیان مقدم «امام صادق علیه السلام» و نیز از ارزیابان محترم اثر آقایان حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدرضا جباری، حجت‌الاسلام والمسلمین مصطفی صادق، دکتر ناصر باقر بیدهندی و حجت‌الاسلام والمسلمین عبدالمجید زهادت سپاسگزاری کنیم.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

دفتر تدوین متون درسی حوزه‌های علمیه

فهرست مطالب

درس اول: تعریف امامت، وصایت، نصوص و شیعه

۱	تعریف امامت و وصایت.....
۳	نصوص امامت امامان شیعه.....
۴	تعریف شیعه و خاستگاه تاریخی آن.....
۵	ضرورت مطالعه تاریخ ائمه اطهار(ع).....
۶	پرسش‌ها.....

درس دوم: مهم‌ترین منابع تاریخ و سیره اهل بیت(ع)

۷	مهم‌ترین منابع تاریخ امامان شیعه(ع).....
۱۲	پرسش‌ها.....

درس سوم: امیرمؤمنان علی(ع) از تولد تا هجرت رسول خدا(ص)

۱۳	قبل از بعثت رسول خدا(ص).....
۱۳	سنت‌خاندان.....
۱۵	ولادت در کعبه.....
۱۷	تربیت علی(ع) از سوی رسول خدا(ص).....
۱۸	پس از بعثت رسول خدا(ص).....
۱۸	نخستین مسلمان.....
۱۹	حدیث دار.....
۲۱	حضور در شعب ابی طالب.....
۲۱	لیلة المیت و هجرت.....
۲۲	پرسش‌ها.....

درس چهارم: فعالیت‌های امیرمؤمنان (علیه السلام) در دوره هجرت

۲۳	 عقد اخوت با رسول خدا (صلی الله علیه و آله)
۲۴	 ازدواج علی (علیه السلام) با فاطمه (علیها السلام)
۲۵	 حضور فعال در جهادهای دوران رسول خدا (صلی الله علیه و آله)
۳۰	 اعلام براءت از مشرکان
۳۱	 حضور فعال در یمن
۳۳	 پرسش‌ها

درس پنجم: حجة الوداع و رحلت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

۳۵	 حجة الوداع و غدیر خم
۳۷	 تجهیز رسول خدا (صلی الله علیه و آله)
۳۹	 پرسش‌ها

درس ششم: امیرمؤمنان (علیه السلام) در دوران خلفا

۴۱	 موضع امیرمؤمنان در برابر سقیفه
۴۳	 جمع و تدریس قرآن
۴۴	 تبیین دین و تربیت شاگردان
۴۵	 فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی امیرمؤمنان (علیه السلام)
۴۷	 فعالیت‌های اقتصادی امیرمؤمنان (علیه السلام)
۴۸	 پرسش‌ها

درس هفتم: دوران حکومت امیرمؤمنان (علیه السلام)

۴۹	 بیعت مردم با امیرمؤمنان (علیه السلام) و عوامل آن
۵۲	 ویژگی‌های حکومت امیر مؤمنان
۵۳	 اقدامات اصلاحی امیرمؤمنان (علیه السلام)
۵۵	 مقابله با توطئه‌های قاسطین، ناکثین و مارقین
۵۸	 جنگ نهروان (از دین بیرون‌شدگان و بیعت‌شکنان)
۶۰	 شهادت امیرمؤمنان (علیه السلام)
۶۲	 شخصیت ممتاز امیرمؤمنان (علیه السلام)
۶۳	 پرسش‌ها

درس هشتم: امام حسن (علیه السلام) از ولادت تا خلافت

۶۵	 ولادت امام مجتبی (علیه السلام)
۶۶	 فضائل امام حسن (علیه السلام)
۶۸	 سیره فردی و اجتماعی امام حسن (علیه السلام)

۷۱	سیره اقتصادی امام مجتبی (ع)
۷۱	منابع درآمدی امام حسن (ع)
۷۲	هزینه‌های مصرفی امام حسن (ع)
۷۳	همسران و فرزندان امام حسن (ع)
۷۳	بررسی مسئله طلاق
۷۴	بررسی و نقد روایات طلاق
۷۵	نقد محتوایی روایات طلاق
۷۷	امام حسن (ع) در دوران رسول خدا (ص)
۷۸	دوران خلفا
۸۳	امام حسن (ع) در دوران خلافت امیرالمؤمنین علی (ع)
۸۵	پرسش‌ها

درس نهم: از خلافت تا صلح تحمیلی

۸۷	بیعت با امام حسن (ع)
۸۸	اقدامات امام حسن (ع)
۸۸	خودداری معاویه از بیعت
۸۸	دستور امام حسن (ع) برای جهاد
۹۰	خیانت عبیدالله بن عباس
۹۱	صلح امام حسن (ع)
۹۳	مفاد صلح‌نامه
۹۴	عملکرد معاویه پس از امضای صلح‌نامه
۹۵	زمینه‌ها و علل صلح امام حسن (ع)
۹۵	۱. عافیت‌طلبی و نبودن افراد معتقد به جهاد
۹۷	۲. خیانت فرماندهان و اشراف
۹۸	۳. حفظ کیان تشیع
۱۰۰	پرسش‌ها

درس دهم: دوران پس از صلح

۱۰۱	هجرت امام مجتبی (ع) از کوفه
۱۰۲	ارتباط امام حسن (ع) با شیعیان پس از صلح
۱۰۲	مرجعیت و فعالیت‌های علمی امام حسن (ع)
۱۰۳	شهادت امام حسن مجتبی (ع)
۱۰۴	وصیت امام حسن (ع)
۱۰۵	تاریخ شهادت امام حسن (ع)
۱۰۵	حوادث تشیع و دفن
۱۰۶	پرسش‌ها

درس یازدهم: امام حسین (ع) از ولادت تا کودکی

ولادت	۱۰۷
نام‌گذاری	۱۰۸
کنیه و القاب امام حسین (ع)	۱۰۹
فضائل امام حسین (ع)	۱۰۹
امام حسین (ع) در دوران پیامبر (ص) (سال ۴-۱۱ ق)	۱۱۰
پرسش‌ها	۱۱۰

درس دوازدهم: امام حسین (ع) از کودکی تا امامت

امام حسین در دوران امامت امام علی	۱۱۱
امام حسین (ع) در دوران خلافت خلفای سه‌گانه پیش از خلافت امام علی (ع)	۱۱۱
امام حسین (ع) در دوران حکومت امام علی (ع) (۳۵ تا ۴۰ ق)	۱۱۴
امام حسین (ع) در دوران امامت امام حسن (ع) (۴۰-۴۹ ق)	۱۱۴
پرسش‌ها	۱۱۶

درس سیزدهم: امام حسین (ع) در دوران معاویه و زمینه‌ها و اهداف قیام عاشورا

امام حسین (ع) در دوران حکومت معاویه	۱۱۷
زمینه‌های قیام عاشورا	۱۱۹
الف) زمینه‌های سیاسی قیام عاشورا	۱۱۹
ب) زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی	۱۲۰
اهداف قیام عاشورا	۱۲۱
پرسش‌ها	۱۲۴

درس چهاردهم: سیر وقایع قیام امام حسین (ع) و پیامدهای قیام عاشورا

پیامدها و دستاوردهای قیام امام حسین (ع)	۱۲۹
پرسش‌ها	۱۳۰

درس پانزدهم: سیره رفتاری و زندگی خانوادگی امام حسین (ع)

الف) سیره رفتاری	۱۳۳
ب: همسران	۱۳۴
ج) فرزندان	۱۳۵
پرسش‌ها	۱۳۸

درس شانزدهم: امام سجاد (ع) از ولادت تا امامت

تولد امام	۱۳۹
علی اکبر کیست؟	۱۴۱

نام و نسب، القاب و کنیه‌ها.....	۱۴۱
ویژگی‌های فردی و خصوصیات ظاهری.....	۱۴۲
بستگان.....	۱۴۲
مادر امام سجاد علیه السلام (بررسی روایات درباره مادر امام).....	۱۴۲
پاک بودن مادران ائمه علیهم السلام	۱۴۲
همسران امام سجاد علیه السلام	۱۴۳
فرزندان امام سجاد علیه السلام	۱۴۴
پرسش‌ها.....	۱۴۴

درس هفدهم: دوران امامت، اوضاع سیاسی و مواضع امام

نگاهی اجمالی به اوضاع سیاسی اجتماعی عصر امام سجاد علیه السلام	۱۴۵
جهت‌گیری کلی سیاسی امام سجاد علیه السلام	۱۴۶
امام سجاد علیه السلام و حاکمان.....	۱۴۷
یزید بن معاویه.....	۱۴۷
موضع امام علیه السلام در برابر یزید.....	۱۴۷
معاویه دوم.....	۱۴۷
مروان بن حکم.....	۱۴۸
لطف امام سجاد علیه السلام به مروان.....	۱۴۹
عبدالملک بن مروان.....	۱۴۹
خصوصیات عبدالملک.....	۱۴۹
وضعیت جامعه اسلامی.....	۱۵۰
تغییر رویه در تعامل با امام سجاد علیه السلام	۱۵۰
ولید بن عبدالملک.....	۱۵۱
فتوحات و گسترش حوزه حکومت.....	۱۵۱
مواضع امام سجاد علیه السلام نسبت به قیام‌ها و شورش‌های زمانه.....	۱۵۲
قیام مردم مدینه و واقعه خَزّه.....	۱۵۲
موضع امام سجاد علیه السلام	۱۵۳
قیام تواین.....	۱۵۴
موضع امام سجاد علیه السلام	۱۵۴
قیام مختار.....	۱۵۵
موضع امام سجاد علیه السلام	۱۵۵
شورش عبدالله بن زبیر.....	۱۵۶
انگیزه و اهداف شورش.....	۱۵۶
شورش خوارج.....	۱۵۷
شورش عبدالرحمان بن محمد بن اشعث.....	۱۵۸
پرسش‌ها.....	۱۵۸

درس هجدهم: فعالیت‌های علمی و فرهنگی امام سجاد (ع)

۱۵۹	نقش امام سجاد (ع) در احیا و نشر معارف دین
۱۶۰	نصوص امامت
۱۶۰	نقش امام سجاد (ع) در تبیین مسئله امامت
۱۶۰	رسالت پیام عاشورا
۱۶۰	۱. خطبه‌های روشنگرانه
۱۶۱	۲. زنده نگه داشتن یاد و خاطره شهیدان کربلا
۱۶۱	تربیت شاگردان
۱۶۲	مواضع امام سجاد (ع) در برابر جریان‌های فکری انحرافی
۱۶۲	جبرگرایی
۱۶۳	مُشْتَبَهِه
۱۶۳	مُرْجئه
۱۶۳	ابتدال فرهنگی و موضع امام سجاد (ع)
۱۶۴	آثار امام سجاد (ع)
۱۶۴	صحیفه سجادیه
۱۶۵	سند صحیفه سجادیه
۱۶۶	احادیث امام سجاد (ع)
۱۶۷	رسالة الحقوق
۱۶۷	تفاوت نسخه‌ها
۱۶۷	عناوین رسالة الحقوق
۱۶۸	کتاب علی بن الحسین (ع)
۱۶۸	دیوان شعر منسوب به امام سجاد (ع)
۱۶۸	پرسش‌ها

درس نوزدهم: فضائل، کرامات و شهادت امام

۱۷۱	علم امام سجاد (ع)
۱۷۱	علم امام از نگاه دانشمندان اهل سنت
۱۷۲	شجاعت امام (ع)
۱۷۳	کرامات امام سجاد (ع)
۱۷۳	سیره اخلاقی امام سجاد (ع)
۱۷۳	زهد و بندگی
۱۷۴	عفو و گذشت
۱۷۵	کمک به نیازمندان
۱۷۶	شهادت امام سجاد (ع)
۱۷۶	چرایی و چگونگی شهادت
۱۷۷	پرسش‌ها

درس بیستم: امام باقر (ع) از ولادت تا امامت

نسب و ولادت.....	۱۷۹
کنیه و القاب.....	۱۸۰
بستگان حضرت.....	۱۸۱
شمائل و سیره آن حضرت.....	۱۸۲
مهم‌ترین حوادث دوران پیش از امامت.....	۱۸۶
پرسش‌ها.....	۱۸۷

درس بیست و یکم: حوادث دوران امامت امام باقر (ع)

امامت.....	۱۸۹
علم امام، نشانه امامت.....	۱۹۲
معجزات، کرامات و فضائل امام باقر (ع).....	۱۹۴
پرسش‌ها.....	۱۹۶

درس بیست و دوم: اوضاع جامعه اسلامی در عصر امامت امام باقر (ع)

ولید بن عبدالملک.....	۱۹۸
سلیمان بن عبدالملک.....	۱۹۸
عمر بن عبدالعزیز.....	۱۹۹
یزید و هشام بن عبدالملک.....	۲۰۰
بیان مشروع نبودن حاکمیت بنی امیه از منظر امام (ع).....	۲۰۰
احضار امام (ع) به شام.....	۲۰۱
تحلیل سیاسی اجتماعی امام باقر (ع) از وضعیت شیعیان.....	۲۰۴
پرسش‌ها.....	۲۰۷

درس بیست و سوم: موضع‌گیری سیاسی و فرهنگی امام باقر (ع)

مبارزه امام باقر (ع) با دیدگاه‌های فقهی، حدیثی و فرقه‌های منحرف.....	۲۱۱
تبیین مبانی و اصول.....	۲۱۲
مناظره امام با مخالفان.....	۲۱۳
مقابله امام با جبریه و قدریه.....	۲۱۵
مبارزه با غالیان و کذابان.....	۲۱۶
پرسش‌ها.....	۲۱۷

درس بیست و چهارم: مقام علمی امام باقر (ع)

تبیین اصول، مبانی معارف و احکام.....	۲۲۰
اصول فقه.....	۲۲۲

۲۲۳	علم اصول
۲۲۴	تفسیر آیات
۲۲۶	تربیت شاگردان
۲۲۸	اعتراف بزرگان و گستردگی دانش امام علیه السلام
۲۲۹	امام علیه السلام و خاورپژوهان
۲۳۰	وصیت و شهادت
۲۳۱	پرسش ها

درس بیست و پنجم: زندگانی امام صادق علیه السلام

۲۳۳	امام صادق علیه السلام از ولادت تا امامت
۲۳۳	تولد
۲۳۴	تبارشناسی
۲۳۴	نام، کنیه و القاب امام صادق علیه السلام
۲۳۶	شمایل شناسی امام علیه السلام
۲۳۶	بستگان امام صادق علیه السلام
۲۳۶	الف) فرزندان امام علیه السلام
۲۳۷	ب) همسران امام علیه السلام
۲۳۸	توالی تاریخی زندگانی امام (سالشمار حوادث زندگانی)
۲۳۸	الف) امام صادق علیه السلام در دوره پدر
۲۳۸	ب) امام صادق علیه السلام در دوره امامت
۲۳۹	پرسش ها

درس بیست و ششم: امامت امام صادق علیه السلام

۲۴۱	نشانه شناسی امامت
۲۴۳	فضائل و کرامات
۲۴۴	امام علیه السلام در نگاه اهل سنت
۲۴۷	امام علیه السلام در نگاه خاورپژوهان
۲۴۸	پرسش ها

درس بیست و هفتم: سیره سیاسی امام صادق علیه السلام (۱)

۲۴۹	اوضاع سیاسی جامعه اسلامی
۲۵۱	امام صادق علیه السلام و عباسیان
۲۵۴	امام صادق علیه السلام و زید بن علی علیه السلام
۲۵۸	پرسش ها

درس بیست و هشتم: سیرهٔ سیاسی امام صادق (ع)

۲۵۹	امام صادق (ع) و حسنین
۲۶۱	امام صادق (ع) و جنبش نفس زکیه
۲۶۲	رویکرد زیدیه در تبیین روابط امام صادق (ع) با نفس زکیه
۲۶۶	تأثیر قیام نفس زکیه بر روابط حاکمیت با امام صادق (ع)
۲۶۶	شهادت مُعلی بن خُنَیس
۲۶۸	آتش زدن منزل امام صادق (ع)
۲۷۰	پرسش‌ها

درس بیست و نهم: سیرهٔ علمی فرهنگی امام صادق (ع)

۲۷۱	فضای علمی فرهنگی در عصر امام صادق (ع)
۲۷۲	غلو در عصر امام صادق (ع)
۲۷۲	عوامل پیدایی غلو
۲۷۲	امام صادق (ع) و غالیان
۲۷۲	گونه‌های رویارویی امام (ع) با غالیان
۲۷۴	زندقه‌گرایی در عصر امام صادق (ع)
۲۷۵	امام صادق (ع) و زندیقان
۲۷۶	تصوف در عصر امام صادق (ع)
۲۷۷	پیدایش و گسترش تصوف
۲۷۷	امام صادق (ع) و صوفیان
۲۷۸	محورهای گفتگوی امام صادق (ع) با صوفیان
۲۷۹	پشمینه‌پوشی صوفیانه
۲۸۰	مرجئه یا باورگرایی افراطی در عصر امام صادق (ع)
۲۸۰	پیدایش و گسترش مرجئه
۲۸۱	امام صادق (ع) و مرجئه
۲۸۲	پرسش‌ها

۲۸۳	منابع و مأخذ
-----	--------------

درس اول

تعریف امامت، وصایت، نصوص و شیعه

از مهم‌ترین مفاهیم و مباحث مربوط به تاریخ ائمه (علیهم‌السلام) و ائمه «امامت»، «وصایت»، «نص» و «شیعه» است. مفهوم امام، وصایت، نص، شیعه و حدود وظایف امام، چگونگی انتخاب امام و باورهای مختلف فرق و مذاهب اسلامی درباره امامت و بحث از ضرورت مطالعه تاریخ ائمه (علیهم‌السلام)، از مهم‌ترین مباحث ضروری و مقدماتی‌اند که پیش از ورود به تاریخ ائمه (علیهم‌السلام) در این درس بحث و بررسی شده‌اند.

تعریف امامت و وصایت

امامت، مصدر امام و از ماده «أَمَمَ»، به معنای قصد، توجه و آهنگ چیزی کردن آمده است.^۱ و در اصطلاح به معنای رهبر و پیشواست. امامت مقامی است که دارنده آن ریاست امور دینی و سیاسی مسلمانان را بر عهده دارد و امام را از آن جهت امام می‌گویند که پیروانش او را سرمشق و اسوه خود قرار می‌دهند. درباره معنای اصطلاحی امامت، حدود وظایف امام و چگونگی انتخاب او، باورهای مختلفی در میان مسلمانان وجود دارد،^۲ به طوری که مسئله امامت از کهن‌ترین و بنیادی‌ترین مباحث عقیدتی و رایج مفاهیم سیاسی در میان فرقه‌های اسلامی است. مفهوم امامت نزد شیعه با مفهوم امامت در دیگر فرقه‌های اسلامی اندکی متفاوت است.^۳ امامت در نگاه شیعی، ادامه نبوت و همانند آن و به نصب و نص الهی و از اصول دین است.^۴

۱. ابن منظور، لسان العرب، ص ۲۱۴؛ ازهری، تهذیب اللغة، ج ۵، ص ۴۵۵؛ خلیل، ترتیب العین، ج ۱، ص ۱۰۵.

۲. تفتازانی، شرح المقاصد، ج ۵، ص ۲۳۳؛ جرجانی، شرح المواقف، ج ۸، ص ۳۴۴؛ لاهیجی، گوهر مراد، ص ۲۹۰.

۳. مطهری، مجموعه آثار، (امامت و رهبری)، ج ۴، ص ۷۱۴.

۴. مفید، اوائل المقالات، ص ۷؛ مظفر، دلائل الصدق، ص ۸.

امام دارای شئونی همچون رهبری سیاسی، زعامت اجتماعی، مرجعیت دینی و تبیین و تفسیر وحی و ولایت باطنی و معنوی است؛ در حالی که در دیدگاه اهل سنت، امامت از فروغ دین شمرده می‌شود و از این جهت از افعال مکلفان به شمار می‌آید.^۱

وصایت، اسم مصدر وصی و در لغت به معنای سفارش کردن است.^۲ وصایت در اصطلاح علوم مختلف، معانی متفاوتی دارد؛ در فقه به معنای جانشین کردن و ولایت دادن به غیر برای سرپرستی طفل، دیوانه یا استیفای حق میّت است.^۳ اما در علم کلام جانشینی در امر نبوت است.^۴ وصایت به این معنا از سنت‌های رایج همه انبیای الهی بوده است و آنان به امر الهی هنگام غیبت یا برای زمان بعد از خود، وصی انتخاب می‌کردند تا رسالت خویش را ماندگار کنند.^۵

رسول خدا ﷺ مسلمانان را به وصیت کردن سفارش می‌کرد^۶ و به هنگام شدّت گرفتن بیماری، خود نیز وصیت نمود.^۷ بنابر باورهای شیعی، رسول خدا ﷺ پس از خود، حضرت علی (علیه السلام) را به عنوان وصی خود انتخاب کرد؛^۸ اما دیگر فرقه‌های اسلامی تعیین جانشین را از وظایف امت دانسته‌اند.^۹

واژه وصی پس از واقعه سقیفه، بارها به کار رفته است. از آن شمار، می‌توان به روز بیعت با علی (علیه السلام)^{۱۰} و هنگام جنگ‌های جمل،^{۱۱} صفین، نهروان،^{۱۲} و نیز سخنان امام حسن (علیه السلام)^{۱۳}

۱. شریف مرتضی، رسائل الشریف المرتضی، ج ۲، ص ۲۶۴؛ مطهری، مجموعه آثار، (امامت و رهبری)، ص ۲۳.
۲. فراهیدی، کتاب العین، ج ۷، ص ۱۷؛ ابن درید، جمهرة اللغة، ج ۱، ص ۲۴۱.
۳. شهید اول، الدروس الشرعية فی فقه الإمامیة، ج ۲، ص ۳۱۶؛ نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، ج ۲۸، ص ۲۰۱.
۴. شریف مرتضی، رسائل، ج ۴، ص ۹۳؛ حلی، نهج الحق و کشف الصدق، ص ۲۱۴.
۵. صدوق، علل الشرایع، ج ۲، ص ۴۹۶؛ سعید ایوب، معالم الفتن، ج ۱، ص ۲۷۲.
۶. میرحامد حسین، عیقات الانوار، ج ۱۳، ص ۲۰۷.
۷. احمد بن حنبل، مسند، ج ۱، ص ۲۲۲.
۸. خوارزمی، المناقب، ص ۸۵؛ ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۴۲، ص ۳۹۲؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۲، ص ۳۵.
۹. غزالی، الاقتصاد فی الاعتقاد، ص ۲۳۶.
۱۰. یعقوبی، تاریخ، ج ۲، ص ۱۷۹.
۱۱. بلاذری، أنساب الأشراف، ج ۳، ص ۴۳. یکی از اصحاب امام علی (علیه السلام) در روز جمل می‌گفت «نقتل من یخالف الوصیا».
۱۲. طبری، تاریخ، ج ۴، ص ۳۴۰.
۱۳. حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۷۲.

اشاره کرد. وصی یکی از القاب مشهور امام علی (علیه السلام) است؛^۱ ابوذر در زمان عثمان در مسجد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می نشست و حدیث وصایت را برای مردم بازخوانی می کرد.^۲ علی (علیه السلام) نیز درباره وصایت اهل بیت (علیهم السلام) فرمود: وصیت و وراثت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در میان اهل بیت (علیهم السلام) است.^۳ چنان که به هنگام بیعت گرفتن از ایشان نیز مکرر می فرمود: من وصی پیامبرم.^۴ آن حضرت در خطبه دیگری که پس از جنگ صفین ایراد کرد ضمن تأکید بر مشروعیت خلافت و امامت اهل بیت (علیهم السلام) فرمود: «وفیهم الوصیة والوراثة»؛ وصایا و وراثت [حقیقی رسول خدا (صلی الله علیه و آله)] در اهل بیت اوست.^۵

نصوص امامت امامان شیعه

افزون بر نصوص قرآنی، مانند آیه ولایت،^۶ آیه اکمال دین،^۷ آیه اولی الامر،^۸ آیه مباهله^۹ و آیه صادقین که دلالت بر امامت اهل بیت (علیهم السلام) دارند، روایات فراوانی نیز در نص بر امامت اهل بیت (علیهم السلام) وارد شده اند. البته روایات مربوط به نصوص امامت امامان شیعه دو گونه اند: در برخی از این روایات به صورت کلی به امامت امامان شیعه پرداخته شده است یا از طرف امام پیشین به امامت شخص پس از خود تصریح شده است که این قاعده درباره امیرمؤمنان (علیه السلام) نیز صادق است. افزون بر روایات عمومی در امامت ائمه شیعه (علیهم السلام)، در برخی روایات به صراحت از امام علی (علیه السلام) به عنوان جانشین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یاد شده است که برخی از این روایت ها به شرح ذیل اند: حدیث یوم الدار (سبقت در آشکار کردن اسلام)؛^{۱۰} حدیث منزلت

۱. سید مرتضی، رسائل، ج ۴، ص ۹۳. نیز ر.ک: حسکانی، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الآیات النازلة فی اهل البيت (علیهم السلام)، ج ۱، ص ۹۴.

۲. یعقوبی، تاریخ، ج ۲، ص ۱۷۱.

۳. سیدرضی، نهج البلاغه، خطبه ۲.

۴. طبرسی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۱، ص ۲۳۳.

۵. سیدرضی، نهج البلاغه، خطبه ۲.

۶. مائده، ۵۵.

۷. مائده، ۳.

۸. نساء، ۵۹.

۹. آل عمران، ۶۱.

۱۰. حدیث یوم الدار که به حدیث «انذار» نیز معروف است، در کتاب های تاریخی، تفسیری و کلامی بسیاری وارد شده که بخشی از آنها به شرح ذیل اند: احمد بن حنبل، مسند، ج ۱، ص ۱۱۱؛ طبری، تاریخ، ج ۲، ص ۳۱۸-۳۲۲؛ همو، تفسیر، ج ۱۹، ص ۱۴۳-۱۵۰؛ زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۵۴۲-۵۴۷؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۶۰-۶۴؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۳، ص ۲۱۰؛ هیشمی، مجمع الزوائد، ج ۸، ص ۳۰۲؛ ابن حجر ←

(در غزوة تبوک)؛^۱ حدیث غدیر؛^۲ حدیث ولایت^۳ و ده‌ها روایت دیگری که بیانگر انتصاب حضرت علی (علیه السلام) به امامت از سوی خداوند و با اعلام رسمی در روز غدیر از سوی رسول خدا ﷺ است.

تعریف شیعه و خاستگاه تاریخی آن

شیعه، در لغت به معنای پیرو، طرفدار، حزب و گروهی است که بر امری، هم‌سخن شوند و نیز بر گروه یاران اطلاق می‌شود.^۴ ریشه کلمه شیعه، از مشایعت و به معنای پیروی کردن است. این واژه امروزه بر افرادی اطلاق می‌شود که دوستدار اهل بیت (علیهم السلام) بوده و به امامت امامان دوازده‌گانه اعتقاد دارند. جمع کلمه شیعه، «شیعی» و جمع الجمع آن نیز «أشیاع»^۵ و مصدر آن تشیع است. در زبان عرب، واژه «شیعه» را درباره حزب و مطلق پیروان نیز به کار می‌برند.^۶ از این رو، شیعه علی (علیه السلام) در مقابل شیعه معاویه قرار می‌گیرد.^۷ واژه شیعه از نظر ادبی گرچه مفرد است؛ اما در موارد تشبیه، جمع، مفرد، مذکر و مؤنث کاربرد یکسانی دارد.

بدون تردید هسته نخست تشیع در حجاز و مدینه النبیه شکل گرفت و تا پایان قرن اول هجری از چند شهر معدود حجاز و عراق بیرون نرفت. با عزیمت حضرت علی (علیه السلام) به عراق و

-
- عسقلانی، فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، ج ۸، ص ۳۸۵؛ متقی هندی، کنز العمال، ج ۱۳، ص ۱۳۱-۱۳۲؛ حلبی، السیره الحلبیه...، ج ۱، ص ۴۶۱.
۱. حسکانی، شواهد التنزیل، ج ۱، ص ۱۹۴. تعدادی از منابع دیگر که به این حدیث اشاره کرده‌اند عبارت‌اند از: احمد بن حنبل، همان، ص ۱۸۵؛ حاکم نیشابوری، المستدرک الصحیحین، ج ۲، ص ۳۳۷؛ ذهبی، مختصر تدارک الحافظ الذهبی علی مستدرک الحاکم، ج ۳، ص ۱۲۹۶؛ هیمی، همان، ج ۹، ص ۱۱۰؛ متقی هندی، همان، ص ۱۰۶؛ سیوطی، جلال‌الدین، الجامع الصغیر من حدیث البشیر النذیر، ج ۲، ص ۱۷۷؛ ری شهری و دیگران، موسوعة الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ج ۲، ص ۴۹-۵۲.
 ۲. ر.ک: امینی، الغدیر.
 ۳. ابن ابی شیبیه، المصنف، ج ۷، ص ۵۰۴؛ امینی، همان، ج ۳، ص ۲۲؛ (علامه امینی این حدیث را به طرق مختلف از اهل سنت نقل کرده است) نیز ر.ک: ترمذی، سنن، ج ۵، ص ۲۹۶؛ ابویعلی، مسند، ج ۱، ص ۲۹۳؛ حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۱۰-۱۱۱.
 ۴. ابن منظور، لسان العرب، ماده «شیع»، ج ۸، ص ۱۸۸؛ فیروزآبادی، قاموس المحيط، ج ۳، ص ۴۸؛ دهخدا، لغت نامه.
 ۵. فراهیدی، کتاب العین، ج ۲، ص ۱۹۰.
 ۶. به همین معناست واژه شیعه در نامه یزید به عبیدالله بن زیاد که نوشت: «کُتِبَ إِلَیَّ شِيعَتِي». ر.ک: خوارزمی، مقتل الحسین، ج ۲، ص ۳۹.
 ۷. ولهاوزن، تاریخ سیاسی صدر اسلام: شیعه و خوارج، ص ۱۳۹.

استقرار مرکز خلافت در کوفه، تشیع نیز در آن دیار رشد و گسترش یافت. به طور طبیعی با حضور کارگزاران و شیعیان امیرمؤمنان (علیه السلام) در مناطقی همچون بصره، مصر، مدائن و نیز برخی شهرهای دیگر عراق، تشیع گسترش بیشتری یافت و کم‌کم دامنه اندیشه شیعی به شهرهای ایران و دیگر مناطق اسلامی رسید.^۱

با گذشت زمان و فرصتی که در عصر صادقین (علیهم السلام) و اصحاب ایشان، پدید آمد، اندک‌اندک ظرفیت‌های علمی شیعه نیز بیشتر شد و هر کدام از اصحاب، راویان و نیز وجود تنی چند از وکلا و بزرگان شیعه در شهرهای مختلف، سبب حضور ریشه‌دار تشیع در مناطق مختلفی از سرزمین‌های اسلامی شدند.^۲ البته حضور هرچند کوتاه مدت حضرت رضا (علیه السلام) (۲۰۱-۲۰۳ ه.ق) در خراسان و به تبع آن در ایران، گسترش تشیع شتاب بیشتری به خود گرفت و تقویت علویان و پیروان مذهب اهل بیت (علیهم السلام) را در پی داشت.

ضرورت مطالعه تاریخ ائمه اطهار (علیهم السلام)

امامان شیعه (علیهم السلام) یکی پس از دیگری وارث و حامل علوم نیاکان خود از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بوده و در میان همه فرقه‌های اسلامی همواره به عنوان ارکان علمی اسلام شناخته شده‌اند. از این رو، آنان برای همه امت اسلامی مرجعیت علمی و دینی داشته و دارند. گذشته از علم و عصمت کلامی که برای آنان ثابت است، در منابع تاریخی نیز هیچ‌گونه خطایی از آنان گزارش نشده است و در عمل نیز محل مراجعه همه مسلمانان بوده‌اند، بنا بر این ائمه اطهار (علیهم السلام) به عنوان انسان‌های معصوم؛ علمای ابرار و حجت‌های الهی، در حوزه اندیشه و عمل به عنوان نمونه‌ها و اسوه‌های اسلامی لازم‌الاتباع‌اند و توجه به نقش تعلیمی و آگاهی از سنت و سیره آنان می‌تواند روشنگر مباحث دینی و راهگشای مشکلات علمی، اخلاقی، فرهنگی و سیاسی جامعه اسلامی باشد. این مجموعه بر آن است تا در حد توان خود تاریخ زندگانی و سیره امامان شیعه را به گونه‌ای موجز ارائه دهد تا طلاب و دانشجویان بتوانند در کوتاه‌ترین زمان از آن بهره‌مند شوند.

بهره‌گیری از سیره معصومان (علیهم السلام) از برجسته‌ترین و بی‌نظیرترین بهره‌مندی‌های انسانی است که می‌تواند در حوزه علم و عمل، پویایی، تحرک و نشاط علمی جامعه را شتاب بخشد. بنا بر این

۱. ابن قتیبه، الإمامة والسیاسة، ج ۱، ص ۷۱.

۲. یاقوت حموی، البلدان، ج ۳، ص ۱۲۱؛ قرشی، حیاة الإمام موسی بن جعفر (علیه السلام)، ج ۱، ص ۱۶۱.

پرداختن به سیره ائمه اطهار (علیهم السلام) به دلایل چندی حائز اهمیت است. نخست، اینکه ائمه (علیهم السلام) به عنوان حجت‌های الهی می‌توانند الگو بخش جامعه اسلامی باشند؛ دوم، سیره و تاریخ زندگی آنان به عنوان حاملان میراث رسول (صلی الله علیه و آله) سرشار از معارف الهی است که احیای این معارف می‌تواند، احیای تمدن اسلامی و سیره و سنت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باشد و سوم اینکه، تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) میراث مکتوبی است که ما را با اندیشه‌های ناب سیاسی، کلامی، فقهی و... خاندان وحی آشنا می‌سازد.

از نظر شیعه امامیه، امامان اهل بیت (علیهم السلام) وارث و حامل علم روایی و کتابی نیاکان خود از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مطمئن‌ترین مرجع تعلیم و تفسیر شریعت هستند؛ از این رو شناخت زمینه‌ها و عوامل مؤثر در ایفای نقش تعلیمی آنان ضرورت این پژوهش را ایجاد می‌کند تا بتوان دریافت که آنان با چه شرایطی مواجه و دارای چه امکاناتی بوده‌اند؟ و تأثیر آن شرایط و امکانات بر فرایند فعالیت‌ها، کامیابی‌ها و ناکامی‌های علمی و تعلیمی آنان چه بوده است؟

پرسش‌ها

- تفاوت معنایی واژه امامت نزد شیعه و دیگر فرقه‌های اسلامی چیست؟
- مقصود از وصایت چیست و چه دلایل قرآنی و روایی بر آن وجود دارد؟
- شیعه از نظر جغرافیایی چه خاستگاهی دارد؟ توضیح دهید.
- مطالعه تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) چه ضرورتی دارد؟ توضیح دهید.

درس دوم

مهم‌ترین منابع تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)

از قرن‌های نخست هجری شیعه و سنی با نگاه‌های مختلف و با زاویه دید متفاوت در تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) منابع پر شماری پدید آورده‌اند که برخی از این منابع به صورت عمومی به شرح حال و تاریخ زندگانی همه ائمه (علیهم‌السلام) پرداخته و برخی نیز به گونه‌ای مستقل و در قالب تک‌نگاری، شرح حال یکی از امامان (علیهم‌السلام) را به تکیه در آورده‌اند. طبیعی است به علت فراوانی منابع تألیف شده در شرح حال ائمه (علیهم‌السلام) پرداختن به همه آنها در مجال این نوشته نیست؛ از این رو در، این درس به مهم‌ترین و کهن‌ترین منابع که دارای اعتبار خوبی هستند، خواهیم پرداخت.

مهم‌ترین منابع تاریخ امامان شیعه (علیهم‌السلام)

منابع پرشمار بسیاری از سوی شیعه و سنی درباره اهل بیت (علیهم‌السلام) نگارش شده‌اند که به بیان بخش معدودی از منابع که به صورت عمومی درباره اهل بیت (علیهم‌السلام) نگاشته شده‌اند، اکتفا می‌شود. مهم‌ترین این منابع که بیشتر محل مراجعه‌اند عبارت‌اند از:

۱. الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد: محمد بن محمد بن نعمان، معروف به شیخ مفید (م. ۴۱۳)

یکی از مهم‌ترین منابع تاریخی-روایی شیعه در شرح حال ائمه (علیهم‌السلام) کتاب ارشاد شیخ مفید است. وی در شمار بزرگ‌ترین علمای امامیه در فقه، کلام و تاریخ در قرن چهارم و اوایل قرن پنجم است؛ وی در مناظرات و مجاب کردن مخالفان بسیار توانا بود؛ سید مرتضی و برادرش سید رضی از شاگردان او بودند؛ وی آثار بسیاری در فقه، کلام و تاریخ از خود بر جای گذاشت که مجموعه مصنفات او امروزه در پانزده جلد به چاپ رسیده است. کتاب ارشاد مستند بسیاری از منابع پس از شیخ مفید در شرح زندگانی ائمه (علیهم‌السلام) قرار گرفته است. برخی منابع سنی مانند

تذكرة الخواص ابن جوزی، كفاية الطالب گنجی شافعی که بسیار محدود از منابع شیعی استفاده کرده‌اند، ارشاد شیخ مفید از منابع آنان محسوب می‌شود. منابعی مانند الفصول المهمة ابن صَبَّاح مالکی و... به وفور از کتاب ارشاد استفاده کرده‌اند. کتاب ارشاد افزون بر توجه به باورهای شیعی، و ذکر بسیاری از خوارق عادات و حوادث فراتاریخی نسبت به ائمه (علیهم السلام) به بیان حوادث به‌عنوان یک مقوله تاریخی نیز پرداخته و در بیان حوادث به سند واقعه نیز اشاره کرده که این به اهمیت کتاب افزوده است.

به‌طور طبیعی شخصیت کلامی و عقل‌گرایی شیخ مفید در گزینش مطالب فراتاریخی نسبت به ائمه (علیهم السلام) مؤثر بوده است؛ از این رو بیشتر مسائل ماورائی و خارق‌العاده‌ای که وی تحت عنوان معجزات آورده؛ پذیرفتنی‌اند به‌ویژه که بیشترین حجم این معجزات درباره علم امام (علیه السلام) است و کمتر آنها را از بعد تاریخی خارج می‌کند. در واقع شیخ مفید تاریخ علمی را وسیله‌ای برای اثبات دیدگاه‌های شیعه در برابر معتزله و عثمانیه قرار داده است که این روش تلفیق میان مکتب تاریخی و دانش کلام است و از ابداعات شیخ مفید محسوب می‌شود. کتاب ارشاد از سوی آقای رسولی محلاتی و دیگران ترجمه و همراه متن عربی آن در دو جلد به چاپ رسیده است؛ تألیف کتاب در سال ۴۱۱ هجری یعنی دو سال پیش از وفات و در اوج شهرت علمی ایشان بوده است. شیخ مفید افزون بر ارشاد، در کتاب الفصول المختارة نیز مطالب مهمی درباره ائمه (علیهم السلام) آورده است.

۲. عیون المعجزات: حسین بن عبد الوهاب (قرن پنجم هجری)

نویسنده کتاب شهرت زیادی ندارد و با آنکه وی از محدثان قرن پنجم هجری به شمار می‌آید کتاب وی تا قرن دوازدهم ناشناخته بوده و در مواردی نیز این اثر به اشتباه سید مرتضی نسبت داده شده است. گویا نخستین بار مرحوم مجلسی در بحار الانوار از این کتاب استفاده کرده و پس از او، منابع معجزه‌نگاری نیز از آن نقل قول کرده‌اند، محدث نوری در خاتمه المستدرک از آن بهره بسیار برده است. کتاب در بیان روایات معجزه و کرامات، از منابع معتبر و غیر معتبر بهره برده و گاه مطالبی غلوآمیز را بدون ذکر سند روایات نقل کرده است. از مصادر کتاب عیون المعجزات، کتاب «الأنوار فی تاریخ الأئمة» ابوعلی بن همام است. کتاب درباره معجزات و کرامات ائمه اطهار (علیهم السلام) است و روایات کرامات ائمه به ترتیب هر امام نقل شده است.

۳. نوادر المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة (علیهم السلام): محمد بن جریر بن رستم طبری (قرن پنجم).

چنانکه از عنوان کتاب هویداست در نقل معجزات، مناقب، علوم و احتیاج‌های ائمه اطهار (ع) است. محمد اسدی محقق کتاب، می‌گوید: احادیث و معجزاتی که در این کتاب آمده در کتاب دلائل ایشان و حتی در مصادر قبل از آن در زمان مؤلف یافت نمی‌شوند؛ اما برخی از این اخبار معجزات در منابع بعدی دیده شده‌اند. مؤلف انگیزه خود را از تألیف انکار معجزات ائمه (ع) از سوی منکران دانسته و گفته است: «أنکروا معجزات الأئمة فی شریعة نبینا - صلی الله علیه و آله - خصوصاً لئلا یطالب أحدهم بإقامة المعجزات ... فلما وجدت ذلك کذلک، حاولت أن أؤلف ممّا أظهره من المعجزات ...».

شیوه نقل معجزات، روایی است و مؤلف تلاش کرده تا همه اسناد را در ذکر اخبار معجزه نقل کند. وی در ذکر فضائل و معجزات ائمه (ع)، از امیرمؤمنان (ع) آغاز کرده، سپس به ترتیب به ذکر فضائل و مناقب حضرت فاطمه (ع) و ائمه (ع) از فرزندان آن حضرت پرداخته است.

۴. روضة الواعظین و بصیرة المتعلّمين: محمد بن حسن بن علی، معروف به فتال نیشابوری (م. ۵۰۸)

وی از جمله علمای بزرگ امامیه و کتاب او از کتاب‌های گران‌سنگ و مشهور است و مانند ارشاد شیخ مفید، از منابع اصلی درباره زندگانی ائمه (ع) به شمار آمده و دربردارنده مجموعه گسترده‌ای از فضائل، مناقب، مواعظ، اخلاقیات و تاریخ ایشان است؛ این کتاب مانند امالی طوسی در ۹۷ مجلس تنظیم شده که از، مجلس هفدهم تا سی و یکم، به شرح حال و مناقب ائمه اطهار (ع) می‌پردازد.

۵. اعلام الوری بأعلام الهدی: فضل بن حسن طبرسی (م. ۵۴۸)

طبرسی افزون بر کتاب یادشده، یکی از مهم‌ترین تفسیرهای قرآن به نام مجمع البیان را نیز نگاشته و از علمای مشهور و معتدل شیعه است. کتاب (اعلام الوری)، از منابع مهم تاریخ امامان معصوم (ع) بوده و مؤلف در تألیف آن از منابع سنی مانند: صحیح بخاری، صحیح مسلم، مستدرک حاکم، دلائل النبوة ابوبکر بیهقی، کتاب المعرفة ابو عبد الله بن منده، شرف المصطفی ابوسعید خراگوشی، مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی، عیون الأخبار ابن قتیبه استفاده کرده است و در مواردی نیز طریق خود را به این کتاب‌ها نام برده است.

طبرسی، اعلام الوری را در چهار بخش تنظیم کرده است، بخش نخست درباره رسول خدا (ص) است، بخش دوم درباره حضرت علی (ع)، و بخش سوم درباره زندگانی دیگر ائمه تا امام حسن عسکری (ع) و بخش چهارم نیز درباره حضرت مهدی (ع) است.

اندیشه‌های کلامی طبرسی نقش بسیاری در تاریخ‌نگاری او و تبیین گزاره‌های تاریخی داشته و ذکر بسیاری از گزاره‌های تاریخی برای اثبات باورهای کلامی یا بهره‌گیری از آنها بوده است. اعلام الوری از سوی مرحوم عزیز الله عطاردی با نام «زندگانی چهارده معصوم» به فارسی ترجمه شده است. از ویژگی‌های اعلام الوری استفاده از منابع کهنی مانند: کتاب أبان بن عثمان احمر بجلی، صحابی امام صادق (علیه السلام) است که اکنون این کتاب و مواردی مانند آن از میان رفته‌اند و تنها از طریق کتاب اعلام الوری به گزارش‌های آن دسترسی داریم.

۶. مناقب آل ابی طالب؛ ابن شهر آشوب (۴۸۹ - ۵۸۸)

ابن شهر آشوب صاحب تألیفات ارزشمند بسیار و از جمله کتاب ارزشمند و مشهور مناقب است. وی در این اثر به صورت گسترده از منابع اهل سنت نیز استفاده کرده است. از جمله منابع او در مناقب، کتاب‌های انساب الأشراف بلاذری، کتاب مناقب و فضائل ابن شاهین، الخصائص العلویه نطنزی، مناقب ابن مغزلی، مراتب ابوالقاسم بستی، مسند احمد بن حنبل، صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ابن ماجه، سنن ابی داوود و الجامع الکبیر ترمذی هستند. مناقب در چهار جزء تدوین شده که جزء آخر آن (جلد چهارم) مربوط به امام حسن (علیه السلام) و امامان پس از آن حضرت است.

۷. مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول: محمد بن طلحه شافعی (م. ۶۵۲)

چنان‌که از نام نویسنده پیداست، وی مذهب شافعی داشته و کتاب نیز در مناقب و شرح حال اهل بیت (علیهم السلام) و امامان دوازده‌گانه شیعه نوشته است. نویسنده مانند یک مؤلف شیعی شرح حال کامل و جامعی از امامان شیعه به دست داده که در نوع خود کم‌نظیر است. انگیزه مؤلف از نوشتن کتاب، تقرّب الهی و مودّت اهل بیت (علیهم السلام) و تهیه توشه آخرت بیان شده است.

ساختار ارائه اطلاعات برای هر امام یکسان بوده و هر باب در دوازده فصل عرضه شده است که موضوعاتی مانند ولادت، نسب، علم، کرامات، عبادت و دیگر ویژگی‌ها، سخنان، فرزندان، مدت عمر و ...، از جمله فصل‌های هر باب است. برای سه امام اول که اطلاعات کافی و فراوان در دست بوده است فصل‌بندی‌ها به صورت کامل‌اند؛ اما برای امامان دیگر که حجم اطلاعات اندک بوده‌اند، مؤلف نیاز به فصل‌بندی ندیده است. وی در نگارش و جمع‌آوری مطالب کتاب، راه اعتدال در پیش گرفته و هر مطلبی را نقل نکرده است. به‌ویژه این شیوه اعتدالی در نقل فضائل امامان (علیهم السلام) مشهود است. فضائل نقل شده در این کتاب برای ائمه (علیهم السلام) به گونه‌ای نیستند که از ایشان چهره‌ای فرابشری بسازد. چنان‌که از نقل فضائلی که مربوط به آفرینش تقدّمی ایشان و قدرتشان در تسلط بر تکوین باشد، پرهیز کرده است و معمولاً فضائلی را آورده که شماری از

آنها در آثار عالمان دیگر هم دیده می‌شوند. همچنین از نقل معجزات و کرامات در زندگی ایشان، در کتاب خبری نیامده است، هر چند درباره ائمه پس از امام حسین (ع) به این جنبه توجه بیشتری شده است.

۸. تذکرة الخواص من الائمة في ذکر خصائص الائمة: شمس الدین ابوالمظفر یوسف بن غز بغدادی، مشهور بن سبط ابن جوزی (م. ۶۵۴).

این کتاب از سوی محمد رضا عطائی با نام شرح حال و فضائل خاندان نبوت، ترجمه و در سال ۱۳۷۹ ش، از سوی آستان قدس رضوی چاپ شده است. نویسنده، کتاب خود را برای تیمن و تبرک به تیت نام دوازده امام، در دوازده فصل تنظیم کرده و به ترتیب، به بیان مناقب ائمه (ع) از امام علی (ع) تا حضرت ولی عصر (ع) و حوادث دوران ایشان پرداخته است. البته بخش درخور توجه کتاب در شرح زندگانی و فضائل امیرمؤمنان (ع) و امام حسن و امام حسین (ع) است. از این رو، باب هفتم را به امام علی (ع)، و باب هشتم و نهم را به امام حسن و امام حسین (ع) اختصاص داده و دیگر باب‌ها نیز درباره فرزندان دیگر حضرت علی (ع)، حضرت خدیجه (ع) و حضرت زهرا (ع) تنظیم شده‌اند. ابن جوزی با اینکه از منابع شیعی استفاده نکرده؛ اما در مواردی از ارشاد شیخ مفید در شرح حال ائمه (ع) مطالبی نقل کرده است.

۹. كشف الغمة في معرفة الائمة: علی بن عیسی بن ابوالفتح اربلی (م. ۶۹۳)

وی از دانشمندان قرن هفتم بوده و کتاب او، نگاشته‌ای کم‌نظیر و از مهم‌ترین تألیفات درباره زندگانی معصومان (ع) است که به جهت اعتدال آن شیعه و سنی بدان توجه داشته‌اند. اربلی کتاب را با اشاره مختصر به سیره رسول خدا (ص) آغاز کرده، سپس درباره امامان دوازده گانه به ترتیب مطالبی آورده است. اربلی تأکید می‌کند که کتابش جدلی نیست، ضمن آن بسیار کوشیده تا با بحث‌های ادبی و تاریخی ولایت ائمه (ع) را اثبات کند. از مهم‌ترین مطالب وی درباره ائمه (ع)، شرح زندگانی، و ویژگی‌های شخصی، دلایل امامت و ذکر فضائل و کراماتی از آن معصومان (ع) است. این کتاب از سوی مجمع جهانی اهل‌بیت (ع) تحقیق شده و در چهار مجلد به چاپ رسیده است. كشف الغمة در قرن دهم از سوی علی بن حسین زواره‌ای به فارسی نیز برگردانده شده است.

۱۰. معارج الوصول الى معرفة فضل آل الرسول و البتول: جمال الدین محمد بن یوسف بن

حسن زرنندی حنفی مدنی (۶۹۲-۷۵۷).

این کتاب را محمد کاظم محمود تصحیح و تحقیق کرده است. زرنندی حنفی کتاب معارج

الوصول را پس از نظم در السمطین و در شهر شیراز نوشته و به فرمانروای شهر هدیه کرده است. کتاب نظم در السمطین درباره فضائل خمسۀ طیبه آل عباس (علیهم السلام) است؛ اما کتاب معارج درباره زندگانی دوازده امام است که مؤلف آن را به درخواست برخی سادات نوشته است. وی در این نگاشته به بیان فضائل اهل بیت (علیهم السلام)، مناقب و مقامات عالی، کرامات گسترده، مراتب رفیع و دیگر ویژگی‌های ایشان پرداخته است. زرنندی ضمن نقل اطلاعات شخصی ائمه (علیهم السلام) و به دست دادن شرح حال مختصری از آنان، فرزندان ائمه (علیهم السلام) را برشمرده، و به گونه‌ای پراکنده روایاتی از آنان نقل کرده است. نویسنده هر چند همچون شیعیان از ائمه (علیهم السلام) با عنوان «امام» یاد می‌کند و به ترتیب شیعیان از امام اول تا امام دوازدهم را برمی‌شمارد؛ اما از ویژگی‌های دیگری همچون عصمت امامان (علیهم السلام) که مهم‌ترین ویژگی امامان و خاص‌ترین ویژگی نوشته‌های شیعیان درباره ائمه (علیهم السلام) است، سخن نمی‌گوید و از نقل اخبار خوارق عادات به دست ائمه (علیهم السلام) پرهیز کرده و گزارشی از آنها ارائه نمی‌کند.

۱۱. الفصول المہمہ: علی بن محمد بن احمد غزی مکی، مشهور به ابن صباغ مالکی (م. ۸۵۵)

چنان‌که از نام نویسنده پیداست، وی از فقهای مذهب مالکی در قرن هشتم و نهم است. ابن صباغ برای هر «امام» فصلی گشوده و با عنوان‌هایی مشخص، مطالب ویژه هر امام را بررسی کرده است. تعبیر ابن صباغ مالکی از امامان شیعه و القابی که برای ایشان بیان می‌کند، همانند نویسندگان شیعی است. او با ذکر نام امام و لقب مشهور وی مشخص می‌کند که وی امام چندم است. البته عنوان‌دهی این کتاب برگرفته از کشف الغمۃ است؛ زیرا اربلی نیز در آغاز بررسی زندگی هر امام به همین شیوه گزارش می‌دهد. ابن صباغ پیش از بحث درباره زندگی امامان (علیهم السلام)، به این پرسش که اهل بیت (علیهم السلام) چه کسانی هستند؟ پاسخ داده است.

پرسش‌ها

- مهم‌ترین منابع تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) در قرن پنجم و ششم را نام ببرید.
- تفاوت میان عبون المعجزات و نوادر المعجزات در چیست؟
- کتاب فصول المہمہ از کیست و چه ویژگی‌های خاصی دارد؟
- کتاب معارج الوصول الی معرفة فضل آل الرسول و البتول از کدام مؤلف و دربردارنده چه مطالبی است؟

درس سوم

امیر مؤمنان علی (علیه السلام) از تولد تا هجرت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

پس از بررسی کلیاتی در باب واژگان مربوط به ائمه اطهار (علیهم السلام) در دو درس پیشین، در این درس به زندگانی امیر مؤمنان علی (علیه السلام) از تولد تا هجرت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خواهیم پرداخت. موضوعاتی مانند تولد علی (علیه السلام) در کعبه، پرورش او در دامن پرمهر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و آشنایی او با سجایای اخلاقی رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، نام گذاری، القاب و کنیه ها، اسلام آوردن در نوجوانی و حضور مؤثر او در همه حوادث دوران بعثت، مانند: شعب ابوطالب، هجرت به مدینه از موضوعاتی هستند که در این درس بررسی خواهند شد.

قبل از بعثت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

سنت خاندان

علی بن ابی طالب بن عبدالمطلب بن هاشم، از تیره بنی هاشم، از قبیله قریش است. مشهورترین کنیه آن حضرت، ابوالحسن و به اعتبار بزرگترین فرزند او امام حسن مجتبی (علیه السلام) است.^۱ از دیگر کنیه های محبوب او ابوتراب است که از سوی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و در جنگ ذی العشیره^۲ به ایشان داده شد و امویان این کنیه را در مذمت آن حضرت به کار می بردند و پیروان آن حضرت را نیز تراویه (خاک آلودگان) خطاب می کردند. برخی دیگر از مهم ترین کنیه های او

۱. ابن سعد، الطبقات الکبری، ابن عساکر، تاریخ دمشق، ج ۴۲، ص ۱۰.

۲. بلاذری، أنساب الأشراف، ج ۲، ص ۹۰، «و کناه رسول الله صلی الله علیه و سلم أبا تراب، و کان یقول: هی أحب کنتی إلى».

ابوزینب؛ ابوالحسن، ابوالحسنین،^۱ ابوالسبطين،^۲ ابوالریحانتین،^۳ ابوالنورین، ابوالائمہ و... است.^۴
آن حضرت دارای القاب گوناگونی است که مهم ترین آنها: امیرالمؤمنین، اسد الله، وصی، سید المسلمین، امام المتقین،^۵ یعسوب الدین،^۶ مرتضی، مقتدا، خیر البشر،^۷ امام المتقین، صدیق اکبر،^۸ سید المؤمنین، سیدالعرب،^۹ باب الهدی، رایة الهدی،^{۱۰} قاصم عداة رسول الله و الانزع البطين است.^{۱۱}

پدرش ابوطالب، بزرگ بطحاء (مکه) و رئیس تیره بنی هاشم، پس از مرگ پدرش عبدالمطلب بود. ابوطالب تنها عموی تنی رسول خدا ﷺ و بزرگ ترین حامی او، دارای صفات مشهوری مانند: شجاعت، بخشش، جانبازی و فداکاری در راه توحید بود و در دفاع از رسول خدا ﷺ استوار ماند. همو در شعب ابوطالب در مقابل قریش سرسختانه ایستاد و فرزندش علی (علیه السلام) را سپر جان رسول خدا می کرد^{۱۲} و چون از کشتن رسول خدا ﷺ به دست قریشیان نگران بود، شب هنگام، پس از آنکه همه به خواب می رفتند از فرزندش علی (علیه السلام) می خواست تا جای خود را با پیامبر خدا ﷺ عوض کند.^{۱۳} در مقابل رسول خدا ﷺ نیز او را به شدت دوست می داشت و سال درگذشت او و همسر خود حضرت خدیجه (علیها السلام) را «عام الحزن» نامید.^{۱۴} قصیده لامیه ابوطالب در مدح رسول خدا ﷺ نیز بسیار معروف است.^{۱۵}

۱. بلاذری، أنساب الأشراف، ج ۲، ص ۸۹؛ طبری، نوادر المعجزات، ص ۱۵۷.
۲. ابن اثیر، أسد الغابة، ج ۳، ص ۵۸۸.
۳. طبرسی، إعلام الوری، ج ۱، ص ۳۰۷.
۴. حموی، أنیس المؤمنین، ص ۸۳.
۵. ابن بطریق، عمدة عیون صحاح الأخبار، ص ۲۶۴.
۶. ابن طاووس، التحصین، ص ۵۵۰.
۷. مفید، الإرشاد، ج ۱، ص ۳۹.
۸. نسائی، خصائص أمير المؤمنين، ج ۱، ص ۲۶.
۹. قاضی نعمان، شرح الأخبار، ج ۱، ص ۱۹۵.
۱۰. کلینی، کافی، ج ۴، ص ۴۹۳.
۱۱. درباره القاب حضرت: ر.ک: خوارزمی، مناقب، ص ۲۳ و اربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۲۷-۲۸؛ شوشتری، إحقاق الحق، ج ۴، ص ۱۰.
۱۲. مفید، الفصول المختارة، ص ۵۸.
۱۳. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۵۸؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۴، ص ۶۴.
۱۴. یعقوبی، تاریخ، ج ۲، ص ۳۵.
۱۵. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۳۱۹-۳۲۰؛ ابن حجر، الإصابة، ج ۷، ص ۱۹۷.

مادر علی (علیه السلام) به نام فاطمه دخت اسد بن هاشم بن عبد مناف، نخستین زن هاشمی بود که به ازدواج مردی هاشمی در آمد؛ و از نخستین زنان ایمان آورنده به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پس از رحلت او بر پیکر این بانوی با فضیلت نماز گزارد و هفتاد تکبیر گفت و او را در پیراهن خود کفن کرد و او را مادر خود نامید.^۲ حضرت علی (علیه السلام) سه برادر به نام‌های طالب، عقیل و جعفر و دو خواهر به نام ام هانی و جمانه داشت.

ولادت در کعبه

در روز تاریخ ولادت امیرمؤمنان حضرت علی (علیه السلام) اختلاف قابل توجهی نیست. آن حضرت در روز جمعه، سیزدهم ماه رجب، و سی سال پس از عام الفیل، یعنی ده سال پیش از بعثت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و در حدود سال ۶۰۰ میلادی، در مکه و داخل کعبه^۳ به دنیا آمد. از آثار جامع در ولادت حضرت کتاب ولید الکعبه^۴ است. مسعودی می‌گوید: کان مولده فی الکعبه^۵ و حاکم نیشابوری (م ۴۰۵)، بر تولد آن حضرت درون کعبه ادعای تواتر کرده و گفته است: «فقد تواترت الاخبار ان فاطمة بنت أسد ولدت أمير المؤمنين علی بن أبی طالب - کرم الله وجهه - فی جوف الکعبه».^۶ پیش از حاکم، محمد بن علی شافعی مشهور به ابن قفال (م ۳۶۵)^۷ و بعد از او ابن مغازلی (م ۴۸۳)^۸ و مورخان و محدثان بسیاری^۹ به گزارش تفصیلی تولد آن حضرت در داخل کعبه مشرفه پرداخته‌اند. از شعرای قرون نخستین نیز سید حمیری در مدح ولادت آن حضرت در داخل کعبه چنین سروده است:

۱. ابن عبد البر، الاستیعاب، ج ۳، ص ۱۰۸۹؛ ابن حجر، همان، ج ۸، ص ۲۶۹.
۲. متقی هندی، کنز العمال، ج ۱۳، ص ۶۳۵-۶۳۶.
۳. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۵۲؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۴۹؛ مفید، ارشاد، ج ۱، ص ۵.
۴. ر.ک: جلالی حسینی، ولید الکعبه؛ محمدی اردوباوی، یگانه مولود کعبه، ترجمه حسینعلی عربی، مولد امیرالمؤمنین (علیه السلام)، احمد پاکتچی، نصوص مستخرجة من الدراسات الاسلامی.
۵. مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۴۹.
۶. حاکم نیشابوری، مستدرک، ج ۳، ص ۴۸۳.
۷. ابن قفال، فضائل امیرالمؤمنین، به نقل از: شوشتری، احقاق الحق، ج ۷، ص ۴۹۸.
۸. ابن مغازلی، مناقب علی بن ابی طالب، ص ۷.
۹. برای نمونه ر.ک: ابن جوزی، تذکرة الخواص، ص ۲۰؛ شافعی گنجی، کفایة الطالب، ص ۴۰۷؛ جوینی، نظم در السمطین، ص ۸۰؛ ابن صباغ، الفصول المهمة، ص ۱۴.

ولدتہ فی حرم الإله و آمنہ و البيت حیث فناؤه و المسجد^۱

شیخ مفید^۲ نیز می گوید: قبل و بعد آن حضرت، کسی جز او داخل خانه خداوند متعال متولد نشد: «و لم یولد قبله و لا بعده مولود فی بیت الله تعالی سواه». نخستین بار خلیفه بن خیاط^۳ تولد آن حضرت را داخل شعب بنی هاشم، از طریق عبدالله بن مومل مخزومی نقل کرده که ضمن داشتن روایات مضطرب^۴ ضعیف نیز توصیف شده است.^۵ ابن عساکر نیز به تبع مخزومی این گزارش را در کتاب خود آورده است،^۶ که به نظر می رسد با مکان ولادت رسول خدا ﷺ در شعب،^۷ اشتباه شده است. برخی درباره علت ورود فاطمه بنت اسد به داخل کعبه گفته اند: چون درد زایمان وی فرا رسید، برای زایمانی آسان داخل حرم و سپس داخل کعبه شد؛^۸ و برخی نیز بر آنند که با کمک و راهنمایی حضرت ابوطالب به حرم و نزد کعبه برده شد.^۹ ابوطالب به شکرانه تولد فرزندش خانه خدا را طواف کرد و تعدادی شتر و گوسفند برای اطعام اهل مکه ذبح کرد.^{۱۰} رسول خدا ﷺ پس از تولد علی (علیه السلام) او را در آغوش گرفت.^{۱۱} مادرش با توجه به نام پدرش اسد، فرزند خود را «حیدر» نامید،^{۱۲} چنان که امام علی (علیه السلام) در رجزی که در جنگ خیبر (سال هفتم هجری) در پاسخ به مرحب یهودی خواند فرمود:

«انا الذی سمّتی امی حیدره»؛ منم آن که مادرم مرا حیدره (شیر) نام نهاد؛^{۱۳} در وجه

۱. ابن شهر آشوب، المناقب، ج ۲، ص ۱۷۵؛ امینی، الغدير، ج ۶، ص ۴۵.

۲. مفید، ارشاد، ج ۱، ص ۵.

۳. خلیفه بن خیاط، تاریخ، ص ۱۲۰.

۴. ابن عبد البر، الاستیعاب، ج ۴، ص ۱۸۰۷؛ ابن اثیر، أسد الغابة، ج ۶، ص ۵۹؛ صالحی شامی، سبل الهدی، ج ۱، ص ۱۷۹.

۵. ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۱۰، ص ۳۰۲.

۶. ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۴۲، ص ۵۷۵.

۷. ابن عبد البر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۰.

۸. «سمعت علی بن الحسین (علیه السلام) یقول: إن فاطمة بنت أسد -رضی الله عنها- ضربها الطلق، و هی فی الطواف فدخلت الکعبة فولدت أمیر المؤمنین (علیه السلام) فیها». قتال نیشابوری، روضة الواعظین، ص ۸۱.

۹. همان.

۱۰. ابن شهر آشوب، مناقب، ج ۲، ص ۷۴؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۳۵، ص ۱۸.

۱۱. اربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۱۹؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۳، ص ۲۰۸.

۱۲. ابن جوزی، تذکرة الخواص، ص ۱۵؛ ابن عنبه، عمدة الطالب، ص ۵۵.

۱۳. ابن قتیبہ، ادب الکاتب، ص ۱۷؛ اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۳۹؛ صدوق، معانی الأخبار، ص ۵۹، ح ۹.